

2. *Incipiunt Russiae Albae*

Узнікненне тэрміна *Белая Русь* (Х—XIII ст.)

Цікаласць да праблемы паходжання назвы *Белая Русь* прыкметна ўзрасла з уводам у навуковы ўжытак трактата «Пачатак апісання земляў» (*Incipiunt descriptiones terrarum*), знайдзенага ў 1979 г. амерыканскім даследчыкам М. Колкерам у складзе так званага Дублінскага рукапісу ў бібліятэцы *Trinity College* — англіканскага ўніверсітета ў Дубліне. Паводле сучаснага стану ведаў, гэта найбольш ранняя гістарычная крыніца, дзе сустракаецца наша назова⁵⁴. «Пачаткам», мяркуючы па заключных словах фрагмента, ён мусіў стаць задуманаму вялікаму трактату пра татараў, заваёвы якіх у сярэдзіне XIII ст. паслужылі штуршком для з'яўлення многіх тагачасных геаграфічных твораў. Менавіта ў гэты час пачалося складванне геаграфіі як асобнай навукі. Падарожжы на Усход, здзейсненыя ў XIII ст. каталіцкімі місіянерамі і купцамі — Гіёмам Рубрукам, Джавані дэль Плана Карпіні, братам Юліянам, Маркам Пола і інш., — значна ўзбагацілі веды заходніх еўрапейцаў пра іншыя часткі Старога Свету. Невядомы аўтар «Апісання земляў» вельмі добра для свайго часу ведаў геаграфію Усходняй Еўропы, дзе сам прапаведаваў, нават, паводле ягоных слоў, удзельнічаў у хрышчэнні і каранацыі Міндоўга ў 1253 г. Аўтару было яшчэ невядома пра адступніцтва Міндоўга ў 1261 г., што дазваляе даволі дакладна датаваць час напісання трактата — паміж 1255 і 1260 г.

Пакуль не высветлена, каму належыць аўтарства трактата. Польскі гісторык К. Гурскі найбольш верагодным аўтарам лічыць першага біскупа холмскага дамініканца Генрыха-Гайдэнрайха, які асабіста каранаваў Міндоўга⁵⁵. Праўда, Гурскі сам прызнае, што ў такім выпадку аўтар хутчэй звярнуў бы ўвагу на гэтую важную акалічнасць, а не абмержаваўся сціплай звесткай аб сваім удзеле ў каранацыі. Але не варта забывацца, што ў XIII ст. Літва яшчэ не была так

цесна, як у наступныя стагоддзі, звязаная з Польшчай, і зусім неабавязкова аўтар «Апісання...» паходзіў адтуль. Ён мог, напрыклад, належаць да атачэння рыжскага арцыбіскупа Альберта II. Той да свайго прызначэння ў Прыбалтыку (1246 г.) быў арцыбіскупам Арма (*Armagh*) і прымасам Ірландыі (з 1240 г.) і нават пасля пераводу ў Рыгу, па некаторых звестках, пэўны час захоўваў за сабой гэтую славутую кафедру, заснаваную, як традыцыйна лічаць, самім Св. Патрыкам⁵⁶. Сам Дублінскі рукапіс датуецца сярэдзінай 1270-х, г.зн. быў створаны адразу пасля смерці Альберта. Магчыма, нейкі ірландзец, які ў свой час выехаў з ім у Прыбалтыку, вярнуўся тады на радзіму з трактатам.

Каштоўнасць «Апісання земляў» цяжка пераацаніць: у ім амаль адсутнічаюць традыцыйныя для той эпохі фантастычныя дэталі, а палажэнне і ўзаемная арыентацыя розных абласцей і краін апісаныя з усёй магчымай дакладнасцю⁵⁷. Таму да яго звестак пра Белую Русь трэба паставіцца з асаблівай увагай. З іх мы даведваемся, што:

«Прусія (*Pruscia*)... даходзіць на заходзе да паганцаў карэлаў (*Carilos*), якія мяжуюць з Нарманскім каралеўствам. Згаданыя карэлы — людзі лясныя і даволі дзікія... Адзін з іх, слухаючы брата Вайслана (*Vaislanum*), майго таварыша, які прапаведаваў на Белай Русі (*in Alba Ruscia*), заклікаў таго ісці з ім да згаданых карэлаў, даводзячы, што, без сумнення, давёў бы іх да праўдзівага Бога праз хрышчэнне і пры жаданні збудаваў бы там касцёлы»⁵⁸.

Упершыню *Incipiunt descriptiones terrarum* (у перакладзе А. Жлуткі) на Беларусі апублікаваў В. Чамярыцкі. На яго думку, «геаграфічны кантэкст гэтага гістарычнага запісу дазваляе зрабіць выснову, што тут аўтар пад Белай Руссю разумее суседнюю з прыбалтыскім рэгіёнам частку Русі — Захаднюю Русь... Хутчэй за ўсё, маецца на ўвазе сучасная Усходняя або Цэнтральная Беларусь, бо аўтар, прапаведуючы пераважна ў Яцвежі і Літве, мог падтрымліваць цесную сувязь са сваім сябрам Вайсланам толькі пры ўмо-

ве выконвання апошнім свайго чыну місіянера дзесьці зусім побач»⁵⁹.

Але з «сучаснай Усходняй або Цэнтральнай Беларусью» яшчэ цяжэ было падтрымліваць сувязь карэлам: іх камунікацыйныя магчымасці наўрад ці маглі спаборнічаць з магчымасцямі самай разгалінаванай і ўплывовай арганізацыі тагачаснай Еўропы — каталіцкай царквы. Падобна на тое, што *Белая Русь*, дзе прамаўляў брат Вайслан, знаходзілася менавіта побач з Карэліяй. Сучасную Беларусь, ці, прынамсі, Полацкае княства, сучаснікі Вайслана ніколі не называлі *Белай Руссю*. Папа Клімент III у 1188 г. зацвердзіў біскупства Ікескюль *in Ruihenia*; Ганорый III у 1224 г. назваў інфлянцкіх біскупаў і іх супрацоўнікаў *fideles per Russiam constituti*; усходняя Латгалія ў буле Урбана IV 1264 г. лічыцца часткай *Russiae*⁶⁰.

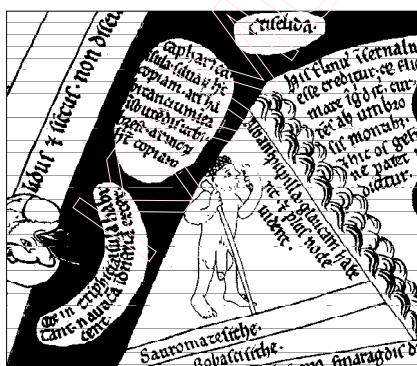
Якраз тады Рым надаваў адмысловае значэнне хрышчэнню Карэліі, дакладней — перахрышчэнню, бо намінальна мнóstva карэлаў было ахрышчана ў праваслаўе наўгародскім князем Яраславам Усеваладавічам у 1227 г. Але пасля паспяховага крыжовага паходу на фінскасе племя ем у 1249—1250 г., у выніку чаго яно было ахрышчана і далучана да Швецыі, рымская курыя сама спадзявалася замацавацца ў Карэлії⁶¹. Гамбургскі канонік Фрыдрых Газельдорф у 1255—1269 г. насіў тытул «біскупа Карэльскага», але, як і многія іншыя біскупы *in partibus infidelium*, ніколі ў сваёй епархіі не бываў: Швецыі, нягледзячы на шматразовыя крыжовыя паходы, доўгі час не ўдавалася вырваць карэлаў з-пад наўгародскага ўплыву⁶².

Descriptiones terrarum маюць шмат агульнага з іншымі трактатамі сярэдзіны XIII ст., напрыклад, з творамі англійскіх вучоных Роджэра Бэкана *Opus Majus* і Барталаамея Англійскага *De proprietatibus rerum*, у якіх выкладаліся і пачаткі геаграфічных ведаў. Геаграфічная наменклатура Прыбалтыйскага рэгіёну ва ўсіх трох творах вельмі падобная. Але *Descriptiones terrarum* вылучаеца з іх найбольшай

дакладнасцю і падрабязнасцю. (Яно згадвае, напрыклад, такія назвы, як «Язвягі» і «Нальшчаны», увогуле амаль не-знаёмыя еўрапейцам). Хаця ні Бэкан, ні Барталамей нічога не кажуць пра Белую Русь, мы лічым, што ключ да разгадкі таямніцы паходжання гэтай назвы дае цьмяна апісаная імі краіна *Албанія*.

Барталамей Англійскі, францысканец, з 1230 г. выкладаў тэалогію ў Магдэбургу — горадзе, куды навіны з Усходняй Еўропы траплялі раней, чым у іншыя раёны каталіцкай айкумены, бо ён быў адным з галоўных цэнтраў нямецкай экспансіі на ўсход⁶³. Незадоўга да смерці, каля 1250 г., Барталамей скончыў свой асноўны твор, *De proprietatibus rerum* («Пра ўласцівасці рэчаў»). З яго мы даведваемся, што Албанія — «правінцыя Малой Азіі, названая паводле колеру народаў, бо нараджаюцца яны з белымі валасамі... Гэтая Албанія мяжуе на ўсходзе з Каспійскім морам і ўзыходзіць па ўзбярэжжы да Паўночнага акіяна, прасціраючыся да Меаційскіх азёраў і да найдзічэйшых пустынных месцаў. У гэтай зямлі жывуць велізарныя сабакі, такія лютыя душой і целам, што валяць на зямлю быкоў і забіваюць ільвоў і сланоў... А вочы ў гэтага народа афарбаваныя і зеленаватыя ў зренках, таму яны лепш бачаць унаучы, якіх удзень»⁶⁴.

Геніяльны вучоны сярэднявечча англічанін Роджэр Бэкан, празваны «доктарам, вартым здзіўлення» (*doctor mirabilis*), сваю галоўную працу «Вялікі твор» (*Opus Majus*) напісаў каля 1266—1268 г. У ёй Албаніі⁶⁵ ўдзелена даволі шмат месца:

„Албаны маюць зеленаватыя зренкі і лепшія бачаць унаучы“. Фрагмент Херэрфордской карты свету (канец XIII ст.)

«За р. Танаіс знаходзіцца Верхняя Албанія (*Albania Superior*), усутыч да іншай вялікай ракі, якая называецца Этылія... На ўсходній мяжы, паміж Русцыяй (*Ruscia*) і Аланіяй, куды прыходзяць купцы і іншыя, хто ідзе з Венгрыі і Хазарыі, і Польшчы, і Русцыі, ёсць нейкае паселішча, дзе на суднах перапраўляюцца праз раку Танаіс»⁶⁶;

«Заходняя Албанія праціраецца ад Дуная, за межамі Венгрыі на ўсход, да самай р. Танаіс, мяжуючы на поўдні з Хазарыяй і Валахіяй, і Балгарыяй, і Канстанцінопалем; з захаду мяжуе з Венгрыяй і Польшчай і [заходняй] ускраінай Русіі; з поўначы на ўсім працягу мяжуе з Русіяй»⁶⁷;

«З поўначы гэтай правінцыі [«Заходняй Албаніі». — **А. Б.**] знаходзіцца Вялікая Русія (*Russia Magna*), якая... ад Польшчы, з аднаго свайго боку, праціраецца да Танаіса, але большай часткай сваёй мяжуе на захадзе з Ляўковіяй (*Leucovia*), краінай такой жа вялікай, як Алеманія...»⁶⁸;

«Эстонію (*Estonia*), Лівонію (*Livonia*), Семі-Галію (*Semi-Gallia*), Куронію (*Cironia*) — абдымае згаданая Ляўковія, а вакол яе з абодвух бакоў Усходняга [г.зн. Балтыйскага] мора змяшчаецца Вялікая Русія (*Russia Magna*)»⁶⁹.

В. Матузава, перакладчык фрагментаў *Opus Majus* на рускую мову, адназначна трактуе тэрміны *Leucovia*, *Leucovii* Бэканы як скажоныя «Літва», «літоўцы»⁷⁰. Аднак заўважым:

Геніяльны вучоны сярэднявечча Роджэр Бэкан (каля 1214—каля 1294). Магчыма, згаданая ў яго «Вялікім творы» краіна *Leucovia* — адзін з прататыпаў *Белай Русі*.

паводле Бэканы, гэтая *Ляўковія*, не саступаючы па памерах Германіі, «абдымае» ўсю сучасную Балтый, чаго не скажаш пра Літву на пачатковым этапе складвання Вялікага княства. Магчыма, апроч Літвы, Бэкан уключыў у *Ляўковію* і рускія землі, сумежныя з Прыбалтыкай, — часткі Ноўгварада і асабліва Пскова. Дарэчы, пскоўскім князем з 1266 г. быў Даўмонт, які эміграваў з Літвы «с дружиною своею и с всем родом своим», і невядомы інфарматар Бэкан мог памылкова прыніць гэты факт за прыкмету палітычнага адзінства Літвы і Пскова. Асабліва ж звяртае на сябе ўвагу напісанне *Leucovia*. Яно значна адрозніваецца ад падобных адзін да аднаго варыянтаў *Lectonia* (Барталамей) і *Lectauie* (*Descriptiones terrarum*). Ці не мог Бэкан, добра знаёмы з грэчаскай мовай, утварыць гэтую назуву ад грэч. *leucos* — белы? У такім разе *Leucovia* — калька з лацінскага *Albania*. Хаця ён і пісаў, што «ляўковы» (*Leucovii*) вызначавалі паганства, але ведаў, што «руscэны», якіх згадваў побач, былі хрысціянамі ўсходняга, «грэчаскага» абраду: «Пруцэны, курлянды, лівоны, эстоны, сямігалы, ляўковы — паганцы. Русцэны — хрысціяне, яны трymаюцца ўсходняга чыну, але служба ідзе не на грэчаскай мове, а на славянской, распаўсядзанай у многіх землях»⁷¹. Мог ён ведаць і пра ўплыв усходніх славянаў на іх менш развітых у той час суседзяў — карэлаў, эстонцаў, латгалаў, літоўцаў, чаму і вырашыў перадаць назуву *Albania* (якую ўжо ўжыў у двух розных сэнсах пры апісанні іншых частак Усходняй Еўропы) па-грэчаску, а заадно і «ўдакладніць» транскрыпцыю назывы «Літва» (альбо лацінізаванай назывы Пскова — *Plescovia*). Як убачым далей, у канцы XV ст. Пампоній Лэт згадае «леўкаскіфаў» (*leucosciti*), а ўраджэнец Беларусі Саламон Рысінскі ў канцы XVI ст. назаве сябе на грэчаскі лад *leucorussus*, а сваю радзіму — *Leucorussia*.

Якую ж Албанію мелі на ўвазе Бэкан і Барталамей? Вядомая эліністичным і рымскім географам Каўказская Албанія — старожытная краіна на паўночным усходзе ад

Вялікай Арменіі, у ніжнім цячэнні Аракса і Куры. Яна існавала ў I—X ст., ахопліваючы значную частку тэрыторыі сённяшніх Азербайджана і Дагестана⁷². На яе месцы пазней узнікла феадальная дзяржава Шырван. Назва *Албанія* існавала толькі ў ёўрапейскай схаластычнай традыцыі. Сманазва наўроца, які рымляне называлі «албаны», невядомая, а этыялагію іх лацінскага псеўданіма цяпер амаль немагчыма аднавіць⁷³.

Але чаму арэал назвы *Албанія* ў сярэднявечных географаў паширыўся так далёка на поўнач? Бо, нягледзячы на фантастычнасць прыведзеных вышэй звестак, у іх можна выдзеліць зерне канкрэтнай інфармацыі, якая адназначна паказвае на Еўрапейскую Поўнач. Чуткі аб лютых сабаках узніклі, відаць, пад уражаннем ад шырокага выкарыстання народамі Поўначы сабак — ездавых і паляўнічых; паведамленне, быццам жыхары *Албаніі* лепш бачаць унаучы, чым узень — скажоны водгук звестак пра палярную ноч.

Не сакрэт, што фантастычныя атрыбуты Албаніі (людзі, якія нараджаюцца сівымі, велізарнымі сабакі і г.д.) прасочваюцца ў ёўрапейскай традыцыі, пачынаючы з 9-й кнігі «Этыялагіі» вучонага-энцыклапедыста VII ст. Ісідора Севільскага⁷⁴. «Этыялагія» аказалі ці не найбольшы ўплыў на фармаванне сістэмы геаграфічных уяўленняў сярэднявечча — «хрысціянскай тапаграфіі». Заснаваная не столькі на досведзе, колькі на літаральна-наіўнай інтэрпрэтацыі біблейскіх тэкстаў, гэтая дагматычная карціна свету карэнным чынам адрознівалася ад сучаснай. І сучаснае тлумачэнне любых геаграфічных тэрмінаў Сярэднявечча магчымае толькі ў кантэксце гэтай сістэмы ўяўленняў. Менавіта ў Ісідора, калі не непасрэдна, дык праз твор французскага пісьменніка XII ст. Ганорыя Аўгустадунскага «Пра вобраз света» (*De imagine mundi*) пазычалі звесткі пра Албанію сярэднявечныя схаласты. Прыведзенае вышэй апісанне Албаніі было агульным месцам, пераходзячы ад аднаго аўтара да іншага. Нават у канцы XV ст. яно сустракаецца,

напрыклад, у «Сусветнай хроніцы» Гартмана Шэдэля (1493)⁷⁵. Паказальна, што менавіта такім чынам, як і ў Ісідора, Ганорыя і іх паслядоўнікаў, — ад колеру валасоў і скury — выводзілі і называлі Белая Русь у першых навачасных спробах яе тлумачэння⁷⁶.

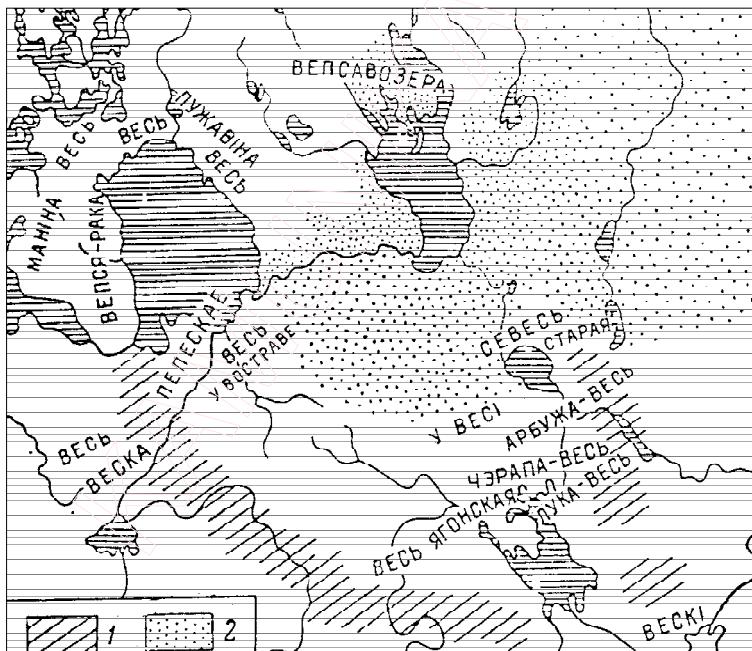
Антычнымі аўтарамі (іх ідэі ўспрынялі і сярэднявечныя схаласты) Каспійскае мора, на ўзбярэжжы якога знаходзілася рэальная Албанія, лічылася заливам Паўночнага акіяна. Менавіта так, на самай поўначы, Каспій прадстаўлены на найславутай сярэднявечнай карце — Эbstorfскай і на многіх іншых. У той жа карціне свету Меаційскае возера ці «балота» (Азоўскае мора) выдавалася далёка на поўнач, дасягаючы 55° п.ш., і адлегласць ад яго да Балтыкі ўяўлялася ў 2—3 разы меншай, чым у сапраўднасці, — як у часы Калумба акружнасць зямнога шара. Славуты географ Страбон (64/63 да н.э. — 23/24 н.э.) сумняваўся, ці могуць выжыць людзі ў халоднай пустыні, якая нібыта ляжыць на поўнач ад раксаланаў, што жылі над Меацідай. Авідзій быў перакананы, што менавіта там ляжыць «апошняя зямля» (*ultima terra*). Паводле Плінія Старэйшага (23 ці 24 — 79), Азоўскае мора знаходзілася зусім побач з Паўночным акіянам, магчыма, нават было яго затокай⁷⁷.

Лепш зразумець уяўленні сярэднявечных аўтараў пра лакалізацыю Албаніі дазваляе твор паўночнагерманскага храніста Адама Брэмэнскага «Дзеі біскупаў Гамбургскай царквы» (*Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*, каля 1075).

Паводле Адама, «там [на Русі] ёсць тыя, якія называюцца Аланы ці Албаны (*Alani vel Albani*), якія на іх уласнай мове называюцца Віцы (*Wizzi*), надзвычай жорсткія разбойнікі і зладзеі, якія нараджаюцца сівымі, згаданыя Солінам»⁷⁸. У іншым месцы ён піша: «Таму, хто вяртаецца з поўначы да вусця Балтыйскага залива, спачатку на шляху сустракаюцца Нарманы (*Nortmanni*), затым Сконэ (*Sconia*), частка дацкай зямлі, над якой на працяглай палосе жывуць готы да самай Біркі (*ad Bircam*). Пасля гэтага на шырокай

прасторы пануюць свеі да самай Краіны Жанчын (*terra feminarum*). Над гэтымі апошнімі, як сцвярджаюць, жывуць Віцы (*Wizzi*), Мера (*Mirri*), Емь (*Lami*), Чудзь (*Scuti*) і Туркі (*Turci*)⁷⁹ да самай Русі (*usque ad Ruzziam*), на чым і заканчваецца гэты марскі заліў. Паўднёвым берагам гэтага мора валодаюць славяне (*Sclavi*), а паўночны належыць шведам (*Suedi*)»⁸⁰.

Цяпер большасць каментатараў Адама Брэмэнскага пагаджаецца, што ягоныя *albani–wizzi* — гэта вепсы (*весь* рускіх летапісаў), чыя назва ўносіцца ў германскіх моў асачывалася са словам «белы» (ням. *wiz/weiss* і лац. *albus* — «белы»)⁸¹. Рэшткі гэтага народа фінскай моўнай групы,

Магчымыя мяжы «краіны Вісу»:

- 1 — прыблізная мяжы тапонімаў на «Весь» у XIX—XX ст.;
- 2 — размяшчэнне тапонімаў, якія этымалагізуюцца з вепскае мовы.

па пігментацыі адной з найбольш светлых этнічных груп у быльм СССР, і дагэтуль жывуць на паўдзень ад Анежскага возера⁸². Роднасныя карэлам, вепсы былі іх непасрэднымі суседзямі з паўднёвага ўсходу. Пачатковая тэрыторыя, заселеная імі, была даволі значнай, і яе немагчыма было абмінуць падарожнікам па водных шляхах з Балтыйскага басейна на Волгу. Таму вядомасць параўнальна нешматлікай народнасці, не стаяўшай да таго ж на высокай ступені развіцця, была на дзіва шырокай і не аблізулася Балтыйскім рэгіёнам. Дацкі гісторык Саксон Граматык у 1220–х г. згадваў народ *visintus*. Пачынаючы з Ібн Фадлана (921—922 г.), мусульманскія пісьменнікі да самага XIV ст. паведамлялі аб «краіне Bicy» («Ісу», «Весу»), якая на рубяжы I і II тысячагоддзяў адыхрываала значную ролю ў транзітным гандлі паміж Еўрапейскай Поўначчу і краінамі мусульманскага Усходу⁸³. У далейшым вепсы хутка асіміляваліся — карэламі, комі і асабліва рускімі.

Адам, безумоўна, ведаў «Этымалогіі» Ісідора і не мог аспрэчваць іх аўтарытэт. Ён, напэўна, вырашыў пашырыць і ўдакладніць іх, спраецьраваўшы на реальна існуючы народ Еўрапейскай Поўначы. У гэтым святле паведамленне *Descriptiones terrarum*, што брат Вайслан сустрэўся на *Белай Русі* з карэламі, таксама не выглядае выпадковым. Тэрмін *Alba Ruscia*, як нам падаецца, у кантэксце гэтага трактата можа азначаць «частка Русі, якая калісьці была Албаніяй», г.зн. краінай «албанаў» — «вісаў» — вепсаў. Вайслан, імаверна, быў адным з каталіцкіх місіянераў, якія актыўна дзеянічалі на Паўночна-Заходній Русі ў сярэдзіне XIII ст. Незадоўга да гібелі князя Яраслава Усеваладавіча ў Ардзе (1246 г.) ім амаль удалося скіліць яго да прыняцця каталіцтва⁸⁴. Тытул Альберта II у спадзяванні на хуткі пераход Русі ў каталіцтва быў у 1247 г. пашыраны і стаў чытатца як «арцыбіскуп Русі, Лівоніі і Эстоніі»⁸⁵. Спрабуючы замацаваць эфемерны «поспех», у 1248 г. папа Інакенцій IV пераконваў Аляксандра Неўскага, спасылаючыся на пры-

клад яго бацькі Яраслава, змяніць веравызнанне і дазволіць будаўніцтва кафедральнага сабора ў Пскове. Некаторыя гісторыкі, памылкова прыпісваючы Аляксандру схільнасць да такіх крохаў, у сувязі з гэтым гавораць нават пра так званую «Сузdalскую унію»⁸⁶. Наўрад ці можна пагадзіцца з думкай пра існаванне такой уніі, але ў Рыме сярэдзіны XIII ст. магчымасць яе заключэння мусіла ацэнівацца до-сыць аптымістычна. Адсюль і павышаная цікавасць да да-лёкай Русі, цікавасць, якой, магчыма, мы і абавязаныя ўзнікненнем (ці, у кожным разе, замацаваннем) хароніма *Белая Русь*.

Можна лічыць, што гэты харонім быў патэнцыйна за-кладзены ўжо ў самога Адама Брэменскага, калі ён сваіх *албанаў* памяшчаў *in Ruzzia*, г.зн. «на Русі». Надзвычай светлы колер валасоў і вачэй *албанаў*, які так уразіў інфарматараў Адама, таксама прычыніўся да ўзнікнення тэрмінаў *Албанія* — *Белая Русь*. У гэтым святле найбольш распаўсюджаная ў мінулым і самая, здавалася б, пры-мітыўная «антрапалагічна» версія паходжання *Белай Русі* з'яўляецца, як ні парадаксальна, самай гітарычна абронтаўшай. Светлая пігментацыя не была, аднак, адзінай пры-чынай надання вепсам лацінскай назвы *albani*, а іх краіне — *Albania*. Галоўную ролю тут адыгралі паралелі з «Этымалогіямі» Ісідора і падабенства назвы *wizzi* з нямецкім *wiz / weiss*. Гэта не адзіны выпадак такога кшталту «каляровай» этымалогіі ў Сярэднявеччы. У гэты ж прыкладна час фран-цузы памылкова называлі грэкаў *gris*, г.зн. «шэрымі» (правільна: *grecs*)⁸⁷.

Адам, які збіраў свае звесткі ад розных інфарматараў, быў, магчыма, не першым, хто даў назве *wizzi* такое тлумачэнне. Яго аўтарамі маглі быць вікінгі, якія добра ведалі гэты рэгіён. Як адзначыў В. Піменаў, спробу Адама звя-заць назву *Albani* — *Wizzi* з лацінскім *albus* можна супаставіць і з назвай «Белае возера», якое было своеасаблівай метраполіяй вепсаў⁸⁸. У 862 г., паводле «Апо-

весці мінульых часоў», на Белым возеры нібыта пачаў княжыць вараг Сіневус, паўміфічны брат рэальнага Рурыка ці інакш Рорыка (*Hroerekr*) Ютландскага⁸⁹. Паводле «Аповесці мінульых часоў», вепсы былі адным з народаў, які «паклікаў» варагаў: «реша *руси* чудь, словени, и кривичи и весь: «Земля наша велика и обилна, а наряда в ней нет. Да поидете княжит и володети нами»⁹⁰. Незалежна ад сапраўднасці летапіснага паведамлення пра Сіневуса, вікінгі, несумненна, імкнуліся ўсталяваць свой контроль над воднымі шляхамі ўздоўж трасы цяперашняга Волга–Балтыйскага канала, каб мець доступ у Волжска–Камскую Булгарыю і краіны Арабскага Халіфату. Устаноўлена актыўнае пранікненне варагаў у яшчэ больш аддаленую Раствова–Сузdalскую зямлю (*Rostofa i Surdalar* ці *Sudrdalariki* ў скандынаўскіх крыніцах). Багатыя на пушніну землі на ўсход ад асвоеных варагамі тэрыторый, ад Урала да Белага мора, занятыя варожымі скандынавамі фінскімі плямёнамі, продкамі комі і саамаў, аб'ядноўваліся ў іх пад называй *Біярмія* (*пермь* рускіх летапісаў, ад *парма* — «тайга» на мове комі). Не выключаецца магчымасць, на якую ўпершыню паказаў А. Навасельцаў, што менавіта Белае возера і Раствоў былі галоўнымі цэнтрамі Арсы–Артаніі — адной з «трох абласцей русаў», пра якую шмат пісалі арабамоўныя географы X–XIII ст.⁹¹.

Так што назва «Белае возера» магла спачатку ўзнікнуць у скандынаўскай мове як амонім да «возера вепсаў», а ўжо потым быць перакладзенай на старажытнарусскую. Калі ж нейкі ярл ці конунг сапраўды выступіў кансалідатарам пратадзяржавы вепсаў у «краіне Вісу», дык, магчыма, і спалучэнне *Белая Русь* цалкам склалася ў вікінгаў як абазначэнне гэтай пратадзяржавы. Фінамоўныя народы (імаверна, і вепсы) называлі варагаў, перш за ўсё шведаў, *ruotsi*. Адсюль і тэрмін *русь*, які ў вузкім сэнсе азначаў дружыны ваяроў, пачаткова ў асноўным скандынаўскіх, што дзейнічалі ў якасці каталізатора працэсу ўтварэння дзяржавы на зем-

лях, заселеных усходненеславянскім і фінскімі плямёнамі⁹². Як мяркуюць многія даследчыкі, старажытнае паселішча нарманаў, так званы «варажскі гарадок», было пабудавана ў даунія часы супраць *біярмаў* на паўночным беразе Белага возера, на Кіснeme⁹³. Форма, у якой назва *Белая Русь* была вядомая ў XIV ст., *Weizzen-Reuzzen*, вельмі нагадвае *Wizzi* Адама Брэмэнскага і можа паказваць на пачатковы сэнс: «вепская русь», або «белаазёрскія варагі». У такім выпадку *Белая Русь* можа быць вельмі архаічнай назвай, узыходзячы яшчэ да тых часоў, калі не выснаваўся сучасны сэнс уласна *Rusi!* На многіх навачасных картах XV—XVI ст. (іх мы будзем разглядаць ніжэй) *Белая Русь* лакалізаваная побач з Белым возерам. Складзеная паміж 1320—1335 г. шведская рыфмаваная «Хроніка Эрыка» пры апісанні пахода шведаў на Няву ў 1300 г. «Белым» называе Ладажскае возера (*Hwita träsk*) і паведамляе: «Белае возера, як мора... Руская зямля ляжыць на паўднёвы ўсход ад яго, а Карэльская — на поўнач, так што возера іх і падзяляе»⁹⁴.

Дагэтуль у навуковы ўжытак не ўведзеныя ніякія сярэднявечныя скандынаўскія пісьмовыя помнікі, якія непасрэдна ўтрымліваюць назvu *Белая Русь* (*Hwita Rytzland?*), аднак вялікую ролю ў перадачы гістарычных і геаграфічных ведаў у скандынаваў адыгрывала вусная традыцыя. Заўважым, што многія раннія скандынаўскія геаграфічныя творы падаюць Ісідоравы звесткі пра Албанію ў кантэксце, блізкім да згадак Адамам Брэмэнскім «калбанаў» — «вісаў»⁹⁵. Напрыклад, апавяданне пра народы—волаты, складзенае не пазней за пачатак XIV ст., паведамляе: «У Вялікай Швецыі ёсьць албаны, белыя, як снег, і колерам валасоў, і скурай, пакуль яны не са старэюць; у іх залатыя вочы, і яны бачаць лепей уначы, чым удзень»⁹⁶. «Вялікай Швецыяй» (*Suitiod hin micla*) скандынавы лічылі крайні ўсход Еўропы — усе вобласці, што прымыкалі да іх з усходу, у тым ліку і Русь («Гардарыкі»)⁹⁷. Як і Адам, побач са сваёй Албаніяй яны змяшчалі «краіну жанчын» — Квенланд (*Quenland*). І калі

адны скандынаўскія крыніцы, найбольш блізкія да «Этымалогій» Ісідора, размяшчалі Квенланд на поўнач ад Індыі і Бактрыі⁹⁸, дык паводле іншых, магчыма, складзеных пад уплывам Адама Брэмэнскага, яна знаходзілася побач са Скандинавіяй, на поўнач ад Біярміі⁹⁹. Услед за вучонымі аntyчнасці скандынавы лічылі Албанію адным з самых халодных месцаў у свеце, хаця іх уяўленні пра холад, поўна, адрозніваліся ад Страбонавых і Плініевых.

Вельмі цікавая сама этымалогія слова «Квенланд». Уласна кажучы, квены — гэта іншая назва фінаў, якая, магчыма, паходзіць ад фінскага *kainu* — «балота»¹⁰⁰. Такое ж значэнне мае і сучасная саманазва фінаў — *suomi*. Але скандынаўскія вучоныя—схаласты пры тлумачэнні этноніма «квены» зыходзілі са старажытнагерманскага слова, якое азначае «жанчына» ці нават «карапава» (адсюль, напрыклад, англ. *queen*), а затым распаўсюдзілі на квенаў—фінаў усе атрыбуты старажытных амазонак. Трэба меркаваць, па такой жа схеме адбывалася і ператварэнне вепсаў у «албанаў». Як мы ўбачым ніжэй, на некаторых картах нават XV—XVI ст. *Белую Русь* часта змяшчалі побач з «краінай амазонак», што наўрад ці можна лічыць простым супадзеннем.

Калі такое гіпатэтычнае ўтварэнне, як протадзяржава вепсаў на чале з Сіневусам (ці іншымі варагамі) і не з'яўляецца адно плодам нашай фантазіі, перыяд яе існавання не быў працяглым. Бо яна была паглынутая дзяржавай з цэнтрам у Старой Ладазе, а потым у Ноўгарадзе, створанай усходнімі славянамі пры актыўным удзеле той жа *russi*. Дарэчы, калыска дзяржаўнасці Старажытнай Русі, раён Старой Ладагі (*Aldeigjuborg*) і Аланца (*Alaborg*) — паўднёвы і ўсходні берагі Ладажскага возера — быў, прынамсі, у данарманскі перыяд, самым густанаселеным з усіх вобласці рассялення вепсаў¹⁰¹. Адзначым, што «аланаў» — адзін з варыянтаў назвы віцаў—албанаў у Адама Брэмэнскага — часта звязваюць менавіта з Аланцом¹⁰². Наўрад ці Адам адэкватна ўяўляў сабе такі аддалены ад Балтыкі раён, як Белае

возера. Яму, хутчэй, маглі быць вядомыя «албаны» на Ладазе. Паводле «Сагі пра Хальвдана, сына Эйстэйна», Эйстэйн, які нібыта кіраваў Ладагай, аддаў у лен свайму прыёмнаму сыну Ульфелю «ярлства» *Alaborg*, чые межы даходзілі да *Біярмії*. У пачатковую Белую Русь, калі наша рэканструкцыя слушная, уваходзіла таксама «ярлства» Белага возера (магчыма, уключаючы і Раствой), інакш кажучы, усе тыя землі на паўднёвы захад ад *Біярмії*, дзе русь пачувалася гаспадаром. Існуе таксама версія, на наш погляд, лагічная, што пад назвай *Alaborg* хаваецца менавіта Белае возера. Ва ўсякім разе, і *Alaborg*, і *alani* Адама Брэменскага паказваюць на прыкладна адзін і той жа рэгіён Рускай Поўначы, узыходзячы да фінскага *alanko* — «нізіна»¹⁰³.

У XIII ст. большая частка колішніх вепскіх земляў знаходзілася ў складзе Наўгародскай рэспублікі, за выняткам, аднак, самога Белаазёрскага краю, які ўвайшоў у палітычную арбіту Раства—Сузdal'скай зямлі, а ў 1238 г. вылучыўся ў самастойнае княства. Таму, мусіць, натуральная, што Белая Русь у еўрапейскіх крыніцах XIII—XVI ст. найбольш часта ўжывалася ў сувязі з Вялікім Ноўгарадам: як абазначэнне або пэўнай яго часткі (прыкладна ў межах Водской пяціны), або (паводле прынцыпу *pars pro toto* — «частка ў якасці цэлага») усёй Наўгародскай рэспублікі, нават разам з некаторымі прылеглымі землямі, у першую чаргу з Псковам — яе «малодшым братам». Некаторыя крыніцы яшчэ доўгі час ужывалі назуву ў дачыненні да яе меркаванага пачатковага арэала. Так, на карце Еўропы (1579) венецыянскага выдаўца, картографа і гандляра картамі Джавані Франчэска Камочыя *Rossia Bianca* знаходзіцца на поўдзень ад Анежскага возера, на ўсход ад р. Волхавы (*Volchen*)¹⁰⁴.

У выпадку слушнасці меркаванняў некаторых даследчыкаў аб размяшченні загадкавай Артаніі—Арсы паміж Раством і Белым возерам лакалізацыя Тацішчавым *Белай Русі* ў Раства—Сузdal'скай зямлі можа набыць новы, зусім

нечаканы сэнс. Калі б яго паведамленні пра *Белую Русь* сапраўды абавіраліся на нейкую невядомую нам гістарычную крыніцу, называўшую так Раство¹⁰⁵, гэта магло б сведчыць на карысць «вепскай» гіпотэзы. Тады Тацішчава можна было б папракнуць толькі за тое, што ён паширыў гэтую назву на ўсё Уладзіміра–Суздальскае княства XII—XIII ст., якое мела зусім іншыя абрэсы, этнічны склад і дзяржаўны лад, чым гіпатэтычная пачатковая *Белая Русь* IX—X ст. Тая, калі і ахоплівала Раство, а пагатоў Суздаль, дык толькі па перыфэрыі.

Несумненны ўплыв Адама Брэменскага, фактычнага заснавальніка нямецкай геаграфічнай навукі (у прыватнасці, ён адным з першых ужыў сам тэрмін «геаграфія»), і Ісідора Севільскага на многія пакаленні сярэднявечных схаластаў. Нам уяўляецца, што ў значнай ступені менавіта ім мы абавязаны існаваннем назвы *Белая Русь*. Цяжка сказаць, ці *Албанія*, як яе разумелі схаласты, упершыню трансфармавалася ў *Белую Русь* менавіта ў *Descriptiones terrarum*, ці гэта адбылося крыйху раней і ананімны аўтар трактата толькі наследаваў усталяванай традыцыі. Было б лагічным дапусціць, што тэрмін *Белая Русь* у закончанай форме ўзнік не раней, чым у Лівоніі замацаваліся нямецкія крыжакі (пач. XIII ст.), якія з гэтага часу ўвайшлі ў цесны контакт з усходнімі славянамі.

Але так ці інакш *Белая Русь* не выцесніла *Албанію* цалкам. Паўночная, побач са Скандинавіяй, лакалізацыя апошняй прасочваеца яшчэ на працягу доўгага часу. На карце П'етра Вісконтэ — Марына Сануда Старэйшага (1320 г.), што служыла дадаткам да кнігі Сануда *Liber secretorum fidelium crucis* («Кніга пра таямніцы, верныя крыжу»), *Albania* — вялікая краіна далёка на поўначы, на велізарным масіве сушы, прымыкаючым да Скандинавіі і аддзеленым горным хрыбтом (што цягнецца нібыта ад Скандинавіі да Японіі) ад ссунутых аўтарамі карты на самую поўнач Азіі Кітая і Гірканії¹⁰⁶. Створаная каля 1450 г. карта свету, гравіраваная на жалезе і

Паводле „планісфери Борджа“ (сярэдзіна XV ст.), *Albania Magna* знаходзіцца па суседству з краінай ваяйнічых амазонак, недзе недалёка ад Паўночнага акіяну. Ці выпадковая і з *Terra feminarum* Адама Брэменскага, краінай *Quenland* скандынаўскіх геаграфічных трактатаў і востравам *Amasonia* на карце Фра Маўра суседзяць, адпаведна, *albani-wizzi*, *albani* і *Rossia biancha*?

вядомая, паводле імя свайго пазнейшага гаспадара, пад называй «планісфера Борджа», называе сумежную са Скандинавіяй вобласць *Albania Magna*¹⁰⁷.

Выдае на тое, што калі ў эліністична-рымскай географіі *Albania* азначала дакладна акрэсленую вобласць, што адпавядала рэальнай краіне, дык у некаторых аўтараў XIII ст. (і пазнейшых) — гэта кантамінацыя Каўказскай Албаніі антычнасці, Аланіі (краіны аланаў — продкаў сучасных асечінаў, якая сапраўды дасягала Азоўскага мора) і паўночнай «Албаніі» вепсаў-віцаў. Усе гэтыя ніяк не звязаныя між сабой вобласці для некаторых географаў эпохі позніяй схаластыкі з іх цьмянымі ўяўленнямі пра Усходнюю Еўропу зліліся ў адно.

Мы ўжо звярталі ўвагу на асаблівасці мыслення схаластыў. Іх навуковым, у т.л. і геаграфічным поглядам былі ўласцівымі кампілятыўнасць, эклектычнасць, несамастойнасць. Нават пры аспрэчванні ўласным досведам аўтарыэтуту папярэднікаў, даныя апошніх працягвалі суіснаваць з новымі. Псеўдагеаграфічныя назвы, створаныя фантазіяй, а іншым разам — і неахайнасцю або несумленнасцю

падарожнікаў ці шкаляроў, звычайна не адкідаліся за непатрэбнасцю. Іх імкнуліся дапасаваць да малавядомых тэрыторый, калі для таго быў хоць нейкі прэтэкст, ці выкарыстоўвалі пры «хрышчэнні» толькі што адкрытых земляў. Свядомасць сярэднявечнага чалавека з лёгкасцю фабрыкавала як бясконцыя «святыя» рэліквіі, так і рознага кшталту монстраў, прывідаў, міфічных жывёл і людзей, нават цэлыя фантастычныя краіны. Як заўважыў Ж. Ле Гоф, «людзі сярэднявечча ўваходзілі ў контакт з фізічнай рэальнасцю праз пасрэдніцтва містычных і псеўданавуковых абстракцый»¹⁰⁸. Менавіта такімі абстракцыямі былі амаль любыя геаграфічныя назвы вядомага сярэднявечнаму еўрапейцу свету, *Orbis Latinus* — асабліва калі гутарка ішла пра далёкія і малавядомыя краіны.

Гэтая з'ява, зрешты, выходзіць далёка за рамкі сярэдніх вякоў. Ужо ў навейшы час многія назвы, вядомыя з антычнай традыцыі ці створаныя ў сярэднявеччы, якім не знайшлося месца на Зямлі, ужылі для абазначэння аб'ектаў на іншых планетах. Так, антычныя географы яшчэ іанійскага перыяду (VI—IV ст. да н.э.) змяшчалі вытокі ўсіх еўрапейскіх рэк, якія ўпадаюць у Чорнае мора, у так званых Рыфейскіх гарах. Іх рэальным прататыпам мог быць Каўказ¹⁰⁹; але зыходзячы з таго, што на многіх картах XVI ст. Рыфей служыў водападзелам Дняпра з Дзвіной і Нёманам, яго трэба было б атаясаміць з Беларускай градой (праўда, назваць яе горнай сістэмай было б вялікай нацяжкай). Калі існаванне Рыфейскіх гор, у розных хараграфіях і на старых картах часта згадваних побач з *Белай Руссю*, не пацвердзілася, іх назуву спачатку спрабавалі дапасаваць да Урала (што захавалася да нашага часу ў назве буйнога падраздзела агульнай стратыграфічнай шкалы — Рыфей); ужо ў XX ст. ім знайшлі «прытулак» на Месяцы. Сапраўдная Каўказская Албанія канчаткова заняла сваё «законнае» месца на карце толькі ў XVIII ст.¹¹⁰. Тэрмін *Белая Русь*, нават калі быў вынайдзены вікінгамі для абазначэння канкрэтнай

тэрыторыі, у сярэднявежных схаластаў, а потым і ў вучоных–гуманістаў доўгі час быў такой жа псеўдаграфічнай назвай, як *Туле* ці *Рыфей*.

Калі б вядомы слоўнік лацінскіх геаграфічных назваў сярэднявежча *Orbis Latinus*¹¹¹ складалі не ў XIX, а ў XV—XVI ст., безумоўна, разам з *Thule* і *Riphaei*, *Albania* і *Russia* туды трапіла б і *Russia Alba*. Гэтая вучоная назва ў дачыненні да Ноўгарада гучала не менш узноўслася, чым *Caledonia* да Шатландыі, *Hibernia* — да Ірландыі, *Lusitania* — да Партугаліі, *Helvetia* — да Швейцарыі і г.д. Як правіла, краіны называлі імёнамі народаў, якія насялялі іх у рымскую эпоху ці ўвогуле ў такой старажытнасці, якую маглі прасачыць схаласты па сваіх крыніцах. Часта такія традыцыйныя вучоныя назвы набывалі вядомасць больш шырокую, чым аўтэнтычныя. *Belgica* і *Britannia* ўрэшце зрабіліся афіцыйнымі для адпаведных краін, а *Bohemia* доўгі час выкарыстоўвалася ў гэтай якасці. Магчыма, часам эпітэт *alba* ўвогуле не меў аніякай сэнсавай нагрузкі, а прыкладаўся да назвы *Russia* праста каб падкрэсліць эрудыцыю аўтара.

Ператварэнне *Албаніі* ў *Белую Русь*, як мы ўбачым далей, адбылося не толькі на поўначы Усходняй Еўропы, так бы мовіць, «на вепскім субстраце», але і ў Паўночным Прычарнамор’і і Прыазоўі. У далейшым мы будзем адрозніваць «паўночную» і «паўднёвую» *Белую Русі*, хаяць сярэднявежныя географы не ведалі такога дзялення. Кожны з іх паасобку звычайна меў на ўвазе сваю *Белую Русь*. Толькі яе прывязка ў канкрэтных выпадках адрознівалася. Пэўным крытэрыем для нашай класіфікацыі з’яўляецца знаходжанне *Белай Русі* па той ці іншы бок ад уяўных Рыфейскіх гор. У гэтым сэнсе можна казаць пра «цысырыфейскую» (па «наш» бок уяўнага Рыфея) і «трансрыфейскую» (па «той» бок) *Белую Русь*, — а амаль ўся бачная разнастайнасць яе лакалізацый можа быць зведзена да гэтих двух асноўных варыянтаў.